SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

O‘ZBEKISTON TARIXINI O‘RGANISHDA YORDAMCHI TARIX FANLARINING O‘RNI

Qarshiyev Fazliddin Olim o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Do‘smahmatov Nodirbek Rustam o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Ergashev Aliakbar Nurmuhammad o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston tarixini o‘rganishda yordamchi tarix fanlarining – arxeologiya, etnografiya, numizmatika, epigrafika, paleografiya, xronologiya, metrologiya, tarixiy geografiya va toponimikaning – o‘rni hamda ilmiy ahamiyati yoritilgan. Har bir fanning tarixiy manbalarni aniqlash, tasniflash, sanalash va sharhlashdagi imkoniyatlari O‘zbekiston, jumladan Surxondaryo hududi materiallari misolida tahlil qilingan. Yordamchi tarix fanlari tarixiy tadqiqotning ishonchliligini ta’minlovchi ilmiy asos ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar

O‘zbekiston tarixi, yordamchi tarix fanlari, manbashunoslik, arxeologiya, etnografiya, numizmatika, epigrafika, paleografiya, xronologiya, toponimika.

Аннотация

В статье рассматриваются роль и научное значение вспомогательных исторических дисциплин – археологии, этнографии, нумизматики, эпиграфики, палеографии, хронологии, метрологии, исторической географии и топонимики – в изучении истории Узбекистана. На примере материалов Узбекистана, в том числе Сурхандарьинской области, анализируются возможности каждой дисциплины в выявлении, классификации, датировке и интерпретации исторических источников. Обосновывается, что вспомогательные

исторические дисциплины составляют научную основу достоверности исторического исследования.
Ключевые слова
история Узбекистана, вспомогательные исторические дисциплины, источниковедение, археология, этнография, нумизматика, эпиграфика, палеография, хронология, топонимика.
Abstract
The article examines the role and scholarly significance of the auxiliary historical disciplines – archaeology, ethnography, numismatics, epigraphy, palaeography, chronology, metrology, historical geography and toponymy – in the study of the history of Uzbekistan. Drawing on materials from Uzbekistan, including the Surkhandarya region, it analyses what each discipline contributes to identifying, classifying, dating and interpreting historical sources. The article argues that the auxiliary historical disciplines form the scientific foundation for the reliability of historical research.
Keywords
history of Uzbekistan, auxiliary historical disciplines, source studies, archaeology, ethnography, numismatics, epigraphy, palaeography, chronology, toponymy.

Kirish

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixini xolis, manbalarga tayangan holda o‘rganish davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Tarixiy xotirani tiklash, milliy o‘zlikni anglash va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda tarix fanining o‘rni alohida ta’kidlanadi. Yangi O‘zbekistonda ilm-fan va tarixiy merosga e’tibor kuchaygani ham tarixiy tadqiqotlarning ilmiy sifatiga qo‘yiladigan talabni oshirmoqda. Tarixiy xulosa esa faqat manbaga, manbaning ishonchli aniqlangan sanasi, muallifi va kelib chiqishiga tayangandagina haqiqatga yaqin bo‘ladi.

Aynan shu vazifani yordamchi tarix fanlari bajaradi. Ular tarixning o‘zini emas, balki tarixiy manbalarni tadqiq etish usullarini, ularni o‘qish, sanalash va tahlil qilish yo‘llarini o‘rganadi. Tarixchi yordamchi fanlar bilimisiz qanchalik keng umumlashma yaratmasin, uning xulosalari puxta asosga tayanmaydi. Maqolaning maqsadi – yordamchi tarix fanlarining O‘zbekiston tarixini o‘rganishdagi o‘rnini asoslash va ularning tarixiy tadqiqotdagi amaliy ahamiyatini ko‘rsatishdan iborat.

1. Yordamchi tarix fanlari tushunchasi va tasnifi

Yordamchi tarix fanlari (maxsus tarixiy fanlar) tarix fanining tarkibiy qismi bo‘lib, tarixiy manbalarning muayyan turlarini yoki ularni o‘rganishning aniq usullarini tadqiq etadi. Ularga arxeologiya, etnografiya, numizmatika, epigrafika, paleografiya, sfragistika, geraldika, xronologiya, metrologiya, tarixiy geografiya, toponimika, onomastika,

genealogiya, arxeografiya, arxivshunoslik va manbashunoslik kiradi. Bu fanlar o‘zaro uzviy bog‘liq: masalan, tangadagi yozuvni o‘qish uchun numizmatika bilan birga epigrafika va paleografiya, uning sanasini aniqlash uchun xronologiya, og‘irlik tizimini bilish uchun metrologiya zarur bo‘ladi.

Tarixiy manbalar odatda moddiy (arxeologik, numizmatik), yozma (qo‘lyozmalar, hujjatlar, yilnomalar), etnografik va og‘zaki turlarga bo‘linadi. O‘zbekiston tarixining manbalar bazasi nihoyatda boy: Markaziy Osiyo hududidagi jarayonlar ham qazishmalar, ham arab, fors, turkiy, xitoy, yunon-rim va rus tillaridagi asarlar orqali o‘rganiladi. Shu sababli manbalarning har bir turi uchun alohida ixtisoslashgan yordamchi fan zarur.

2. Arxeologiya va etnografiyaning o‘rni

Arxeologiya yozma manbalar bo‘lmagan davrlar – ibtidoiy jamoa tuzumi, ilk shaharlar va davlatlar paydo bo‘lish bosqichlari – uchun asosiy, ko‘pincha yagona manba hisoblanadi. Qazishmalar tufayli O‘zbekiston tarixining qadimiyligi isbotlandi: Teshiktosh g‘oridagi mustye davri topilmalari, Surxondaryodagi Sopollitepa va Jarqo‘ton kabi bronza davri yodgorliklari qadimgi Baqtriya dehqonchilik madaniyati va shaharsozligining yuksak darajasini ko‘rsatadi.

Termiz hududi arxeologik yodgorliklarga ayniqsa boy. Kampirtepa, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Qoratepa va Zurmala stupasi kabi obyektlar qadimgi Baqtriya va Kushon davrida Buyuk Ipak yo‘li hamda buddaviylik madaniyatining Amudaryo bo‘ylarida rivojlanganini yozma manbalardan ko‘ra aniqroq ochib beradi. Arxeologik tadqiqotlar, shuningdek, qadimgi savdo yo‘llari xaritasini tiklash imkonini beradi. Stratigrafiya, radiokarbon tahlili va dendroxronologiya kabi zamonaviy usullar topilmalarning yoshini aniq belgilashga xizmat qilmoqda.

Etnografiya xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatini – turar joy, kiyim, hunarmandchilik, urf-odat va marosimlarini – o‘rganadi. U o‘tmish jamiyatini tushunishda “tirik manba” vazifasini bajaradi: arxeologik topilmalarning vazifasini aniqlashda, qadimgi turmush tarzini tiklashda etnografik kuzatuvlarga tayaniladi. Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari va Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari etnografik ma’lumotlarning boy xazinasi bo‘lib, bugungi tadqiqotchilar uchun ham muhim manba hisoblanadi.

3. Numizmatika, epigrafika va sfragistika

Numizmatika tanga va pul tizimini o‘rganadi. Tangalar sanasi, zarb joyi, hukmdor nomi va og‘irligi bilan davlatlarning hududi, siyosiy tarixi, iqtisodiy aloqalari va madaniy ta’sirlarini aniqlashga yordam beradi. So‘g‘d, Baqtriya va Xorazm tangalari, Kushon podsholigi tangalari yozma manbalarda deyarli uchramaydigan hukmdorlar nomi va hukmronlik davrlarini aniqlash imkonini beradi.

Epigrafika tosh, metall, sopol va binolar devoridagi yozuvlarni o‘rganadi. Baqtriya, So‘g‘d, Xorazm, qadimgi turkiy (runik) va arab yozuvidagi bitiklar siyosiy hodisalar, shaxslar, diniy e’tiqodlar va qurilish tarixi haqida ishonchli ma’lumot beradi. Sfragistika esa muhrlar va ularning izlarini o‘rganib, hujjatlarning haqiqiyligi, mansabdorlar va boshqaruv tizimini aniqlashda qo‘l keladi. Buxoro va Samarqand arxitektura yodgorliklaridagi vaqf va qurilish bitiklari shaharlar tarixi, jamiyat tuzilishi masalalarini yoritishda muhim o‘rin tutadi.

4. Paleografiya, arxeografiya va manbashunoslik

Paleografiya qadimgi yozuv turlarini, ularning shakli va taraqqiyotini o‘rganadi. Qo‘lyozma asarni o‘qish, uning yozilgan davrini va ko‘chiruvchisini aniqlash paleografik bilimsiz mumkin emas. O‘zbekiston qo‘lyozmalari – Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg‘ariy, Narshaxiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari – turli xattotlik uslublarida va turli nusxalarda saqlanadi. Ularni solishtirish orqali matnning asl holati tiklanadi, keyingi qo‘shimchalar va xatolar aniqlanadi.

Arxeografiya hujjatlarni topish, tavsiflash va nashr etish bilan shug‘ullanadi, arxivshunoslik esa arxiv hujjatlarining saqlanishi va ulardan foydalanish tartibini o‘rganadi. Turkiston o‘lkasining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi tarixi uchun arxiv hujjatlari – ma’muriy hisobotlar, yozishmalar, statistik ma’lumotlar – beqiyos ahamiyatga ega. Manbashunoslik esa manbaning kelib chiqishi, ishonchliligi va to‘liqligini tanqidiy baholash orqali bu fanlar natijalarini birlashtiradi. Buyuk sharqshunos V.V. Bartold Turkiston tarixini o‘rganishda manbalarni tanqidiy tahlil qilish ilmiy usulining yorqin namunasini ko‘rsatgan.

5. Xronologiya, metrologiya, tarixiy geografiya va toponimika

Xronologiya voqealarni vaqt bilan bog‘lash fanidir. O‘zbekiston tarixiy manbalarida turli taqvimlar – Salavkiylar va Kushonlar davri, hijriy, milodiy, turkiy hayvonlar hisobi (“mo‘chal”) – ishlatilgan. Voqealar tartibini to‘g‘ri aniqlash uchun bu sanalarni yagona hisobga keltirish zarur. Aks holda, tarixiy hodisalar ketma-ketligi buziladi. Metrologiya esa uzunlik, og‘irlik, yer maydoni o‘lchovlarini o‘rganib, qadimgi savdo, soliq tizimi va xo‘jalik darajasi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Tarixiy geografiya tarixiy jarayonlarning bo‘lib o‘tgan joyini – shaharlar, yo‘llar, daryolar, chegaralarning o‘zgarishini – aniqlaydi. Amudaryo o‘zanining siljishi, Termiz shahrining ko‘chishi (qadimgi Termizdan o‘rta asr va hozirgi Termizgacha), Buyuk Ipak yo‘li yo‘nalishlari kabi masalalar shu fan yordamida hal etiladi. Toponimika – joy nomlarini o‘rganuvchi fan bo‘lib, nomlarning kelib chiqishi orqali hudud aholisining etnik tarkibi, tili va tarixiy aloqalarini ko‘rsatadi. Masalan, “Termiz”, “Sherobod”, “Denov”, “Boysun” kabi nomlarning etimologiyasi xalq tarixining qadimiy qatlamlarini ochishga yordam beradi.

Xulosa

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, yordamchi tarix fanlari O‘zbekiston tarixini o‘rganishda ilmiy ishonchlilikning asosini tashkil etadi. Arxeologiya yozma manbalar mavjud bo‘lmagan davrlarni yoritadi; etnografiya xalq madaniyatining uzluksizligini ko‘rsatadi; numizmatika, epigrafika va sfragistika siyosiy va iqtisodiy tarixni aniqlashtiradi; paleografiya, arxeografiya va manbashunoslik yozma manbalarning haqiqiyligini ta’minlaydi; xronologiya, metrologiya, tarixiy geografiya va toponimika esa voqealarni vaqt va makonda to‘g‘ri joylashtiradi.

Zamonaviy tarixchi, ayniqsa tarix o‘qituvchisi, yordamchi tarix fanlari asoslarini bilishi shart. Bu yosh avlodga tarixni to‘g‘ri, xolis va dalillarga tayanib yetkazish, soxta va asossiz talqinlarga qarshi turish imkonini beradi. Shuningdek, Surxondaryo kabi boy arxeologik va tarixiy merosga ega hududlarda o‘lkashunoslik ishlarini yo‘lga qo‘yish, talabalarni amaliy ilmiy izlanishlarga jalb etish yordamchi fanlar rivojiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

3. Asqarov A. O‘zbekiston tarixi (eng qadimgi davrlardan milodiy V asr boshlarigacha). – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.

4. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1968.

5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989.

6. Mavlonov O. Markaziy Osiyo qadimgi yo‘llari. – Toshkent: Akademiya, 2008.

7. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. I–III jildlar. – Toshkent: Fan, 1960–1963.

8. Ziyoyev H. Turkiston Rossiya tajovuzi va hukmronligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.

9. Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Наука, 1963.

10. Ртвеладзе Э.В. Великий индийский путь. – Санкт-Петербург, 1999.

11. Dani A.H., Masson V.M. (eds.). History of Civilizations of Central Asia. Vol. I. – Paris: UNESCO, 1992.

12. Frye R.N. The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion. – Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996.